

Βιβλιοκρισίες

Για το βιβλίο:

Ναντιέζντα Μαντελστάμ, *Ελπίδα στα χρόνια της απελπισίας. Αναμνήσεις από τη ζωή μου με τον Όσιπ*, μτφρ. Σταυρούλα Αργυροπούλου, πρόλ. Αναστάσης Βιστωνίτης, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011, 584 σ.

Η Βίκυ Καραφουλίδου είναι ιστορικός. Πρόσφατα εκδόθηκε το βιβλίο της με τίτλο Από τον «κοινωνισμό» στον «σοσιαλισμό». Η διαμόρφωση του σοσιαλιστικού λόγου τον 19ο αιώνα.

ΜΑΡΤΥΡΙΑ: Η ΠΑΓΩΜΕΝΗ ΦΩΝΗ ΤΗΣ
NANTIEZNATA MANTELESTAM

BIKY KAPAΦΟΥΛΙΔΟΥ

Ο Όσιπ Εμιλίου Μαντελστάμ, γεννημένος στη Ρίγα της Λετονίας το 1891, θα αφιερώσει τη δημιουργικότητα και το ταλέντο του στην ποίηση, για να εξελιχθεί σε έναν από τους σημαντικότερους ρώσους ποιητές του 20ού αιώνα. Ο Μαντελστάμ, ζώντας και γράφοντας στην εποχή των άκρων, σύντομα θα βρεθεί στο στόχαστρο του καθεστώτος. Εξαιτίας ενός σατιρικού ποιήματος για τον Στάλιν που απρόσεκτα διαβάστηκε σε στενό κύκλο ομότεχνων και φίλων, θα συλληφθεί πρώτη φορά το 1934, θα εξοριστεί και θα τελειώσει τη δύσκολη ζωή του σε κάποιο διαμετακομιστικό στρατόπεδο συγκέντρωσης στο Βλαδιβοστόκ την εποχή του Μεγάλου Τρόμου, το 1938, εξαντλημένος από τις κακουχίες, τις στερήσεις και την αρρώστια.

Σύντροφος, συνομιλητής και συνοδοιπόρος του υπήρξε η Ναντιέζντα Γιακόβλεβνα Μαντελστάμ. Αυτή διέσωσε το έργο και, σε μεγάλο βαθμό, τη μνήμη του. Τον γνώρισε το 1919, υπήρξε σύζυγός του για δεκαεννέα χρόνια και χήρα του για σαράντα δύο. Στα μισά της έκτης δεκαετίας μίας ζωής ανέστιας και σχεδόν ανώνυμης, η Μαντελστάμ κατέγραψε τις *Αναμνήσεις από τη ζωή της με τον Όσιπ*, που κυκλοφόρησαν στη Δύση στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Αρχικά εκδόθηκε στα ρωσικά, από τον εκδοτικό οίκο Τσέχοφ στη Νέα Υόρκη, ο πρώτος τόμος των απομνημονευμάτων της, με τον τίτλο *Vospominania* (*Αναμνήσεις*). Το βιβλίο αμέσως εμφανίστηκε και στα αγγλικά με τον τίτλο *Hope against Hope*. Το 1972 ακολούθησε στο Παρίσι ο δεύτερος τόμος του έργου, το λεγόμενο *Ftaraia Kniga* (*Δεύτερο Βιβλίο*) προκαλώντας θύελλα ποικίλων αντιδράσεων. Σήμερα, για πρώτη φορά και με πολλά χρόνια καθυστέρησης, κρατάμε στα χέρια μας την ελληνική μετάφραση του πρώτου τόμου,¹ καλούμενοι να αναμετρηθούμε με τα ποικίλα ερωτήματα που αυτό θέτει στον αναγνώστη του.

Αυτού του είδους τα κείμενα, εξαιρετικά πολυσήμαντα, κινούνται –δίχως σαφή ειδολογική περιχάραξη– ανάμεσα στη βιογραφία, το χρονικό, το απομνημόνευμα και τη μαρτυρία, προσφέροντας πλήθος πληροφοριών τόσο για τον ιστορικό όσο και για τον φιλόλογο. Εκ των πραγμάτων, όμως, υπόκεινται στις δεσμεύσεις, στις αγκυλώσεις και στους περιορισμούς, που τους επιβάλλει αφενός η ίδια η ανθρώπινη μνήμη, όταν εκ των υστέρων ανασυγκροτεί το παρελθόν ενός ανθρώπου και μία εποχή· αφετέρου, βαραίνει επάνω τους η ιδεολογική φόρτιση που καθορίζει την πρόσληψη και την υποδοχή τους σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα, σε ορισμένο δηλαδή τόπο και χρόνο.

Έτσι, το πρώτο βιβλίο της Μαντελστάμ είχε πράγματι τεράστιο αντίκτυπο ως γνήσιο ντοκουμέντο της εποχής που περιγράφει. Αυτό ήταν εν πολλοίς αναμενόμενο, όπως ακριβώς συνέβη και στην περίπτωση του Σολζενίτσιν. Στα τέλη του '60 και στις αρχές του '70, καθώς σταδιακά πλήθαιναν οι μαρτυρίες για όσα συνέβαιναν στο ανατολικό μπλοκ, η ψυχροπολεμική, αντικομμουνιστική Δύση θριαμβολογεί σε υψηλούς τόνους για τα καταγγελλόμενα, έμμεσα αναζητώντας στην κόλαση της αντίπερα όχθης τη δική της επιβεβαίωση. Είναι τα ίδια περίπου χρόνια που η τραυματισμένη αριστερά ανά τον κόσμο μουδιάζει, ανασυντάσσεται και αναζητά δύσκολα, επίπονα, τον τρόπο και το δρόμο, ώστε να πάρει τις αναγκαίες πλέον αποστάσεις από το παράδειγμα και την οδυνηρή εμπειρία του υπαρκτού.

Σήμερα, καθώς τα πάθη έχουν πλέον κατασιγάσει, το έργο της Μαντελστάμ μας προσφέρεται για ψυχραιμότερες, λιγότερο αγωνιώδεις, και επομένως πιο γόνιμες, ιστορικές και πολιτικές αναγνώσεις. Γνωρίζουμε ήδη αρκετά τα σχετικά για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, την τυπολογία και το χρονολόγιο των διώξεων, για τον τεράστιο γραφειοκρατικό μηχανισμό, για το παντοδύναμο και αποτρόπαιο κράτος, που στήθηκε στο όνομα της κομμουνιστικής αταξικής κοινωνίας. Διαθέτουμε τις πηγές και τα εργαλεία ώστε να προχωρήσουμε σε δομικές, ιστοριοπολιτικές και κοινωνιολογικές θεωρήσεις της μέσης διάρκειας, ικανές να μας αποδεσμεύσουν από την παγίδα που διαρκώς στήνουν οι προσωποκεντρικές ερμηνείες της ιστορίας.

Στο σημείο αυτό, η κραυγή της Μαντελστάμ, υπονομεύοντας διαρκώς τον κάθετο διαχωρισμό ανάμεσα στους θύτες και τα θύματα, προσθέτει στο βλέμμα μας όχι τόσο καινούριο υλικό τεκμηρίωσης όσο εκείνες τις αναγκαίες ψηφίδες για μία κριτική κατανόηση του σταλινισμού «από τα κάτω». Απαντά δηλαδή με τη σειρά της στο εξαιρετικά καίριο και σύνθετο ερώτημα που τίθεται εξ αρχής στο *Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ*: γιατί δεν υπήρξε αντίσταση, γιατί κανένα ουρλιαχτό δεν ακούστηκε ποτέ είτε από εκείνους που συλλαμβάνονταν είτε από εκείνους που παρακολουθούσαν;² Πώς ακριβώς η τρομοκρατία τέτοιας κλίμακας κατέστη ιστορικά δυνατή στο επίπεδο μίας συλλογικής συνείδησης που την κυοφόρησε και την ανέχτηκε επί δεκαετίες; Η σκληρή, κοφτερή αφήγηση της γυναίκας του νεκρού ποιητή ξεδιπλώνει παραστατικά μπροστά στα μάτια μας ολόκληρο το πολύτιμο φάσμα των ιστορικών, κοινωνικών και ψυχολογικών αποχρώσεων που συνθέτουν τη βαθύτερη ατμόσφαιρα μιας τρομακτικής περιόδου.

Σύμφωνα με την Ναντιέζντα, η ιστοριοφιλοσοφική αφετηρία του δράματος εντοπίζεται ήδη πριν από την επανάσταση του 1917, στις βεβαιότητες της προοδευτικής, ουμανιστικής και δημοκρατικής σκέψης πως είναι δυ-

νατή η δημιουργία τέλειων, ορθολογικών και ιδανικών μορφών ζωής· μόνο που η κοινωνική μηχανική της ανθρώπινης δικαιοσύνης και της ευτυχίας πολύ γρήγορα άνοιξε το δρόμο στην αυτονόμηση και στην ασυδοσία μίας αυθαίρετης κρατικής εξουσίας· μίας εξουσίας που δεν υπολόγιζε τις κοινωνικές συνέπειες ενός «εκ των άνω» βίαιου μετασχηματισμού της ρωσικής επικράτειας: «Ο 19ος υπήρξε ο αιώνας της μεγαλοστομίας, των συμβιβαστικών ενεργειών, των ελιγμών και της γενικότερης αστάθειας. Ο 20ός, αντίθετα, αναζήτησε τη σωτηρία και την πραγματοποίηση των ιδεών του μέσα από την ευθυγράμμιση, τη σιδηρά κοινωνική τάξη και πειθαρχία, τη βασισμένη στον αυταρχισμό. Τα πάντα οικοδομήθηκαν αψηφώντας το παρελθόν. Η λαχτάρα για ένα οργανικό σύστημα και μία ιδέα που θ' αποτελούσε τη βάση της κοσμοθεωρίας και όλων των δραστηριοτήτων βασάνιζε τους ανθρώπους στα τέλη του περασμένου και στις αρχές αυτού του αιώνα. Το αγαπημένο παιδί του ουμανισμού, η ελεύθερη σκέψη, υπονόμει την εξουσία και προσφέρθηκε θυσία στα νέα ιδανικά. Το ορθολογιστικό πρόγραμμα της σοσιαλιστικής αναμόρφωσης απαιτούσε τυφλή πίστη και υποταγή στην εξουσία. Έτσι αποκαταστάθηκε η εξουσία και προέκυψε η ιδέα της δικτατορίας. Ο ενθουσιασμός δεν είναι λέξη κενή περιεχομένου. Υπήρχε στην πραγματικότητα» (σ. 350-351).

Η ενθουσιώδης θεολογία της επιστημονικής αλήθειας και του οικονομικού ντετερμινισμού, καθώς και η λενινιστική αντίληψη περί πρωτοπορίας, καθιστούσαν αναγκαία τη διαπαιδαγώγηση του λαού, δηλαδή τον συλλογικό καταναγκασμό, την ίδια στιγμή που το νέο ιερατείο θεμελιώνει το «αλάθητο» των αναλύσεών του: «Ο θεωρητικός ντετερμινισμός γέννησε, καθώς ήταν αναμενόμενο, τις πρωτοφανείς πρακτικές των πολιτικών παραγόντων οι οποίοι άφοβα μετέτρεψαν σε ταμπού κάθε απόπειρα γνώσης της πραγματικότητας» (σ. 173). Η αστάθεια της επανάστασης καθώς και οι προτεραιότητες που έθετε η διεξαγωγή του εμφυλίου πολέμου δικαιολογούσαν τα πάντα, ήδη από τη δεκαετία του '20. Και οικοδομούσαν τη φρασεολογία και τη λογική ενός αναδυόμενου κρατισμού νέου τύπου, ακόμη και αν οι πρακτικές της εξόντωσης των αντιδρώντων δεν είχαν ακόμη αγγίξει τα μεγέθη της δεκαετίας του '30: «Στην ουσία η δεκαετία του '20 είναι η περίοδος κατά την οποία έγιναν όλες οι προετοιμασίες για το μέλλον μας –η καζουιστική διαλεκτική, η αποκαθήλωση των αξιών, η βούληση για ομοφωνία και υποταγή» (σ. 240). Από αυτήν την άποψη, γίνεται σαφές πως τα σπέρματα του σταλινικού καθεστώτος ενυπάρχουν εξ αρχής στις αναγκαιότητες που καθορίζουν την οικοδόμηση της Σοβιετικής Ένωσης: «Αν κρίνουμε από τις εξω-

τερικές ενδείξεις, ζήσαμε όχι μία, αλλά πολλές εποχές. Από την άποψη του ιστορικού, αυτή η τεσσαρακονταετία μπορεί εύκολα να διαιρεθεί σε περιόδους, και είναι ευδιάκριτα πολλά στάδιά της τα οποία μπορούν ν' αποδειχθούν όχι μόνο διαφορετικά αλλά και αντιτιθέμενα, αν κι εγώ έχω πεισθεί ότι λογικά το ένα πηγάζει από το άλλο» (σ. 234).

Ιδιαίτερης σημασίας υπήρξε μία καθολική ψυχολογική διάθεση για ένταξη στη νέα εποχή, αφού η συναίνεση πηγάζει όχι μόνο από τον αρχικό ενθουσιασμό αλλά και από το φόβο του αποκλεισμού (σ. 237). Ο ίδιος ο Όσιπ Μαντελστάμ, πνεύμα φιλελεύθερο και κριτικό, συχνά αμφίθυμο (το θέμα της διπροσωπίας είναι παρόν στην ποιητική παραγωγή της περιόδου), παρακολούθησε προσεκτικά, με ελπίδα και επιφύλαξη, τις δραματικές εξελίξεις, ώσπου να πάρει τελικά τις οριστικές αποφάσεις του, τοποθετώντας τον ποιητικό εαυτό του εκτός του νέου ρωσικού «θαύματος» (σ. 246-247, 253, *passim*). Και υπήρξε η εξαίρεση, αφού οι ομότεχνοί του καταλάβαιναν καλά πως το διακύβευμα είναι η ένταξη στις νέες αναδυόμενες πολιτικές και πολιτισμικές ιεραρχίες, τις οποίες έσπευσαν να στηρίξουν με την πένα και την υπογραφή τους (σ. 245). Καυστική και πικρή, η Μαντελστάμ ειρωνεύεται ανοικτά τα μέλη της συντεχνίας των συγγραφέων, καθώς και πάσης φύσεως, μικρούς και μεγάλους, διανοούμενους της εποχής: «Ο Λεζινιόφ ήταν ιδιαίτερα ειλικρινής και ήθελε το καλό των άλλων. Εγώ μάλιστα τον ζήλεψα τότε. Μια ειλικρινής ομολογία πίστεως που σε απαλλάσσει ξαφνικά απ' όλα σου τα προβλήματα κι αρχίζει αμέσως να σου φέρνει ένα τακτικό εισόδημα είναι σίγουρα κάτι ιδιαίτερα ευχάριστο» (σ. 334-335).

Ωστόσο, ο οπορτουνισμός της διανόησης υπήρξε η μία εκδοχή του αγώνα για κοινωνική κινητικότητα μέσα από τη διθυραμβική προσχώρηση στο στρατόπεδο των νικητών. Η έλλειψη φιλελεύθερου πολιτικού ήθους και η απουσία μίας ισχυρής αστικοδημοκρατικής παράδοσης στη χώρα παρήγαγαν διαρκώς μικρά και μεγάλα στελέχη, αναρίθμητους «σπιθαμιαίους δικτάτορες που ξεφύτρωσαν παντού» (σ. 365).³ Και που ταύτιζαν την τύχη τους με τη διαιώνιση του γραφειοκρατικού μηχανισμού, πολεμώντας κάθε αλλαγή και κάθε απόπειρα φιλελευθεροποίησης. Η διαίρεση, δηλαδή η πραγματική διάλυση, της ρωσικής κοινωνίας υπήρξε η αναγκαία προϋπόθεση για τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν στο όνομα του σοσιαλισμού: «τίποτα δεν συνδέει σε τέτοιο βαθμό όσο ένα έγκλημα που διαπράττεται από κοινού – όσο περισσότεροι είναι οι παγιδευμένοι, οι εμπλεκόμενοι, όσο περισσότεροι είναι οι προδότες, οι χαφιέδες και τα «καρφιά», τόσο περισσότεροι είναι οι οπαδοί του καθεστώτος που ονειρεύονται ότι θα διαρκέσει χιλιετίες. Κι όταν είναι γνωστό τοις πάσι

ότι τραβोलογούν τον κόσμο, τότε η ίδια η κοινωνία, οι άνθρωποι χάνουν την ικανότητα της επικοινωνίας, οι δεσμοί χαλαρώνουν, ο καθένας ζαρώνει στη γωνιά του και σωπαίνει, κι αυτό αποτελεί ανεκτίμητο πλεονέκτημα για τις παντός είδους εξουσίες» (σ. 137).

Ξεχωριστό ενδιαφέρον έχει το γεγονός πως η νέα πραγματικότητα των «δικών» τους και των «ξένων», των «εχθρών του λαού», καταλήγει σε μία καθολική αποσάθρωση της ατομικότητας και των παγιωμένων δομών της ανθρώπινης σκέψης. Πρώτος ανατρέπεται ο άξονας του χρόνου: «Μας είχαν πείσει ότι στη χώρα μας τίποτα δεν πρόκειται να αλλάξει, και ο υπόλοιπος κόσμος οφείλει απλώς να περιέλθει στη δική μας κατάσταση, να περάσει δηλαδή στη Νέα Εποχή. Και τότε, άπαξ δια παντός, θα σταματήσουν όλες οι αλλαγές» (σ. 87). Ήταν ο λήθαργος, η ύπνωση. Μία καινούρια μορφή μυστικιστικής μοιρολατρίας της αρχέγονης ρωσικής ψυχής, που αναζητούσε τη σωτηρία στην καθολικότητα, στη λήθη και στη σιωπή. Η ζωή γίνονταν βιώσιμη μέσα από την αποδοχή μίας φρίκης αέναης και θεολογικά μαρτυρικής. Η ανθρώπινη ύπαρξη παντού, στον χώρο και στο χρόνο, υφίσταται τη βία και την αυθαιρεσία, χωρίς δυνατότητα λύτρωσης ή, έστω, παρηγορίας: «Καταλάβετε, Νάντια», προσπαθούσε να με πείσει η Λίντια Έρενμπούργκ, «και στο εξωτερικό χάλια είναι τα πράγματα...» (σ. 83).

Σ' αυτή τη θρυμματισμένη κοινωνία των βουβών, τρομοκρατημένων ανθρώπων, η άρνηση του υποκειμένου είναι η κύρια στρατηγική επιβίωσης: μην αντιδράτε, μη διαμαρτύρεστε, μην τραβάτε την προσοχή. Αφήστε τους να σας ξεχάσουν, αν θέλετε να βγείτε ζωντανοί από την κόλαση. Ή αν απλώς ελπίζετε να παρατείνετε τη ζωή σας (σ. 58). Άλλη, παράλληλη, μέθοδος διασφάλισης του εαυτού υπήρξε η εθελοτυφλία, η επίκληση ενός πλασματικού ορθολογισμού για μία εμπειρία που ξεπερνούσε τα όρια της ανθρώπινης κατανόησης. Για να φυλακιστεί, να εκτοπιστεί ή να εκτελεστεί κανείς έπρεπε οπωσδήποτε να υπάρχει αιτία, κάποιας μορφής ενοχή ή απόκλιση. Όχι τόσο για να ικανοποιηθεί το κοινό αίσθημα δικαίου όσο για να αντέξουν εκείνοι που έμεναν έξω από τα σκοτάδια της διαβόητης για τη φρίκη της Λουμπιάνκα: «Τους ανθρώπους τους συγκρατεί το γεγονός ότι δεν ξέρουν το μέλλον τους, και ελπίζουν ότι θα ξεφύγουν από την κοινή μοίρα. Όταν χάνονται οι γείτονές τους, αυτοί που γλιτώνουν παρηγοριούνται με το περίφημο ερώτημα "Για ποιο λόγο τον συνέλαβαν;" κι αρχίζουν να σκέφτονται όλες τις αβλεψίες και τις γκάφες που έκαναν οι θανόντες» (σ. 68).

Σε μία καθημερινότητα που η απειλή του χαφιέ έχει δηλητηριάσει την ανθρώπινη επαφή, που ο ήχος του ασανσέρ μέσα στη νύχτα πυροδοτεί τον εφιάλτη της πιθανής

σύλληψης, που η αυτοκτονία συγκαταλέγεται στις διαθέσιμες εξόδους κινδύνου, βλέπουμε να καταλύεται πλέον η διάκριση μεταξύ ψυχικής υγείας και ασθένειας. Ο πόλεμος κατά των παραισθήσεων και του πανικού αναμετράται διαρκώς με το άγχος, τον φόβο και τις τάσεις φυγής, συναισθήματα που μπορούν πράγματι να σώσουν την ανθρωπινή ζωή χάρη σε μία έγκαιρη αντίδραση. Το αίσημα αυτοσυντήρησης επιβάλλει τη διαρκή ανασύνταξη του νοήματος, ώστε να καταλήξει τελικά στην επικύρωση του φαύλου κύκλου της συλλογικής παραλυσίας: «Στη ζωή που ζήσαμε, οι άνθρωποι με υγιή ψυχισμό έκλειναν άθελά τους τα μάτια απέναντι στην πραγματικότητα, για να μην τη θεωρήσουν παραλήρημα [...] Πού βρίσκεται λοιπόν σε εποχές σαν τη δική μας το όριο μεταξύ ψυχικής ομαλότητας και αρρώστιας;» (σ. 100, 112). Το τραύμα δε της εξευτελισμένης ύπαρξης είναι τόσο βαθύ που υπονομεύει ακόμη και τη φωνή της καταγγελίας, την ίδια την προοπτική της ιστορικής μαρτυρίας και της μελλοντικής δικαίωσης: «Μια τέτοια ζωή σε σημαδεύει. Όλοι μας ήμασταν ψυχικά ασταθείς, ούτε απολύτως υγιείς ούτε όμως και άρρωστοι – ήμασταν καχύποπτοι, μπερδεμένοι, κρύβαμε λόγια και ταυτόχρονα εκδηλώναμε μία ύποπτη εφηβική αισιοδοξία. Άραγε αξίζουν ως μάρτυρες άνθρωποι σαν κι εμάς; Άλλωστε στο πρόγραμμα εξόντωσης περιλαμβάνονταν και η εξόντωση των μαρτύρων» (σ. 139).

Αναμοχλεύοντας τις σκοτεινότερες πτυχές της σύγχρονης ρωσικής ιστορίας, το *Ελπίδα στα χρόνια της απελπισίας* είναι ένα βιβλίο βαρύ, θυμωμένο και σκοτεινό, τόσο που κάποτε αντιφάσκει με τον ίδιο τον τίτλο του. Γιατί η μαρτυρία του δεν συνίσταται μόνο σε όσα κατατίθενται ανοικτά απαιτώντας αλήθεια, δικαιοσύνη ή αποκατάσταση, αλλά και σε όσα υπόρρητα αφήνει να διαγραφούν ο πικρός, ενίοτε μνησίκακος, τόνος της γραφής. Παρά την αδιαμφισβήτητη λογοτεχνική αρτιότητα που χαρακτηρίζει την πρόζα της, η παγωμένη φωνή της Ναντιέζντα Μαντελστάμ δεν μας μιλάει πρωτίστως για μία ιστορία αγάπης και αφοσίωσης ούτε για τον αγώνα διάσωσης του λογοτεχνικού αρχείου του συντρόφου της. Αυτά σε δεύτερο πλάνο. Σε πρώτο, και περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, η μαρτυρία της φαίνεται να εικονογραφεί την απελπισμένη προσπάθεια μίας ολότελα κατεστραμμένης ζωής να βρει ένα ύστατο νόημα στον κόσμο, ώστε να κατορθώσει να συνεχίσει να υπάρχει. Το μίσος που κουβαλάει μέσα της η συγγραφέας μοιάζει ως η μόνη δύναμη που της έχει απομείνει, όταν όλες οι ηθικές αξίες έχουν καταρρεύσει χωρίς τίποτα να έχει οικοδομηθεί στη θέση τους. Το φλέγμα της, μαζί με τη μόνιμα παρούσα εκθρόνησή και την καχυποψία της, δεν συνιστούν απλώς ορισμένες προσωπικές ποιότητες της ιδιοσυγκρασίας της, αλλά

αντανακλούν ταυτόχρονα την ψυχική έρημο που άφησε πίσω του το βίωμα του υπαρκτικού σοσιαλισμού. Ακριβώς επειδή στη βίαιη οικοδόμηση της νέας εποχής, το καθεστώς απέτυχε παταγωδώς να διαπλάσει μία νέα ηθικοπολιτική συνείδηση σε συνέχεια των ανθρωπιστικών ιδεωδών της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης. Με μοναδική διαύγεια το ομολογεί και η ίδια η Μαντελστάμ: «Ό,τι υπήρξε παλιά κάπου χάθηκε, έγινε θαμπή ανάμνηση πίσω από τον καθρέφτη, κι εμπρός μου ανοίχτηκε ένα μέλλον που δεν έλεγε να κολλήσει πουθενά με το παρελθόν. Εδώ δεν πρόκειται για λογοτεχνία, αλλά για μία δειλή απόπειρα να περιγράψω τη μεταβολή της συνείδησης που, πιθανότατα, υφίσταται η πλειονότητα των ανθρώπων, οι οποίοι πέρασαν τα μοιραία όρια. [...] Μιλώ ακριβώς για την Ευρώπη, επειδή σ' αυτό το «νέο» κράτος όπου βρέθηκα δεν υπήρχε το ευρωπαϊκό σύμπλεγμα ιδεών, αισθημάτων και παραστάσεων με το οποίο έζησα ως τότε. Άλλες έννοιες, άλλα μέτρα, άλλοι υπολογισμοί...» (σ. 79). Και ο Ιωσήφ Μπρόντσκι, στη νεκρολογία αυτής της έξυπνης, καλλιεργημένης, δυναμικής, πλην ολότελα ηττημένης γυναίκας, έχει απόλυτο δίκιο όταν, ανακαλώντας την τελευταία τους συνάντηση, προειδοποιεί μελαγχολικά τον αναγνώστη: «Ήταν βραδάκι. Καθόταν και κάπνιζε στη βαθιά σκιά που έριχνε στον τοίχο ο μπουφές· τόσο βαθιά σκιά, ώστε το μόνο που ξεχώριζε μέσα της ήταν το τσιγάρο που καίγονταν και δυο μάτια που λαμποκοπούσαν. Τα υπόλοιπα, το μικρόσωμο, αφυδατωμένο κορμί κάτω από το σάλι, τα χέρια, το οβάλ σταχτί πρόσωπο, τα σταχτιά μαλλιά, όλα, τα κατάπινε το σκοτάδι. Κι εκείνη φάνταζε σαν απομεινάρι μίας μεγάλης πυράς, σαν χωνεμένο κάρβουνο που θα σε κάψει αν το αγγίξεις».⁴ Από αυτήν την άποψη, οι ανακρίβειες των σχολίων της για εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής της, η αντιπαλότητά της με την Έμμα Γκερστάιν, ακόμα και οι βολές της ενάντια σε αυτήν την ίδια την Άννα Αχμάτοβα, δεν έχουν πλέον μεγάλη σημασία. Πόσο εύκολα μπορεί να κρίνει κανείς την εμπάθεια ή τη στρέβλωση στη μνήμη και στο βλέμμα αυτών των ανθρώπων, όταν η ιστορία έχει περάσει από πάνω τους ποδοπατώντας τους;

Πού βρίσκεται επομένως η ελπίδα σε αυτά τα χρόνια της απελπισίας; Και όμως. Υπάρχει ακόμα. Όχι μέσα στον ψυχρό, συγκρατημένο θρήνο της Ναντιέζντα, αλλά κάπου αλλού. Στις αποσπασματικές εικόνες του σκοτωμένου ποιητή που μας κληροδοτεί η μαρτυρία της. Αν στη σύντροφο του νεκρού έμεινε το βάρος να συνθέσει το πικρό χρονικό του θανάτου, σε εκείνον, τον ίδιο τον Όσιπ Μαντελστάμ, έτυχε η εσωτερική πληρότητα της ποιητικής δημιουργίας. Μία ψυχική διαδρομή, την οποία δεν πορεύτηκε μόνος με μία μεταφυσική πρόσληψη του κόσμου,⁵ αλλά σταθερά επιζη-

τώντας την ταύτισή του με το πλήθος και την τρομερή ιστορία του. Και στο σημείο αυτό, η Μαντελστάμ αποτυπώνει με ενέργεια την ποιητική φιλοσοφία ενός πρωτοποριακού και ταυτόχρονα βαθιά ιστορικού, δηλαδή κοινωνικού, καλλιτέχνη: «Ο ίδιος δεν ένιωθε υπεράνω του πλήθους, αλλά ένας από το πλήθος [...] Πρόκειται για μια από τις υψηλότερες εκδηλώσεις του ανθρώπου ως φορέα της συμπαντικής αρμονίας – και δεν μπορεί να είναι παρά μόνο αυτό. Η εκδήλωση αυτή έχει κοινωνικό χαρακτήρα και μιλά για τα πεπραγμένα των ανθρώπων, επειδή ο φορέας της αρμονίας ζει ανάμεσα στους συνανθρώπους του, συμμεριζόμενος τη μοίρα τους. Δεν μιλά υπέρ τους, αλλά μαζί τους, δίκως να διαχωρίζει τον εαυτό του απ' αυτούς – κι εδώ ακριβώς βρίσκεται η αλήθεια του. [...] Πώς μπορούσε αυτός ο κυνηγημένος άνθρωπος που ζούσε σε απόλυτη απομόνωση, στην ερημιά και στο σκοτάδι που βρισκόμασταν να νιώθει “σειρήνα όλων των σοβιετικών πόλεων”;» (σ. 243, 265, 277).

Μιλώντας επομένως για τον Όσιπ, η Μαντελστάμ αναγκάζεται τελικά να μιλήσει για το θρίαμβο της τέχνης και της ανθρωπίνης βούλησης ενάντια στον ολοκληρωτισμό των ιδεολογιών του 20ού αιώνα. Εκείνος που αγαπούσε το γέλιο και τα παιχνιδίσματα, ο αδέξιος, ο ερειστικός, ο ιδιόμορφος, εκείνος που προχωρούσε «υπέρ το δέον ευθυτενής», κτυπώντας παράξενα τις φτέρνες του, που έβγαине λαμπερός στις φωτογραφίες του, που συνέθετε τρέχοντας σαν μανιακός πέρα δώθε, που ψιθύριζε αλλά δεν κατέγραφε τη μουσική των στίχων του, που έτρεμε από το φόβο του συγκρατώντας το παντελόνι του ενώπιον των βασανιστών του, εκείνος ήταν – δηλαδή κατάφερε να γίνει – από πολύ νωρίς η φωνή της εποχής του: «Αιώνα μου, θηρίο μου, τις κόρες των ματιών σου/ ποιος θα τολμήσει ν' αντικρίσει/ και με το ίδιο του το αίμα να κολλήσει/ τις ραχοκοκαλιές των δυο αιώνων/ [...] Θα φουσκώνουνε κι άλλο τα μάτια των μπουμπουκιών/ κι η πλάση θα ξανανθίσει,/ μα εσύ, αιώνα μου, λαμπρέ κι αξιοδάκρυτε,/ θα μένεις με τη ραχοκοκαλιά σπασμένη./ Και μ' ένα κουζουλό χαμόγελο στα χείλη,/ σκληρόκαρδος κι ανίσχυρος,/ –εσύ ο αίλουρος των περασμένων δεκαετιών–/ πίσω θα στρέψεις να βλέπεις τις πατημασιές σου».⁶ Και η Ναντιέζντα, μέσα από τα δικά της συντρίμια, διέσωσε όχι μόνο το έργο του αλλά και την πολιτισμική αντίσταση αυτής της χαμένης γενιάς· επιτρέποντάς μας να δούμε καθαρά τα σημάδια που άφησε η λαίλαπα της πολιτικής και οι στρεβλώσεις της σοσιαλιστικής ιδεολογίας στις ψυχές και στα σώματα των συγχρόνων της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ναντιέζντα Μαντελστάμ, *Ελπίδα στα χρόνια της απελπισίας*. Αναμνήσεις από τη ζωή μου

με τον Όσιπ, μτφρ. Σταυρούλα Αργυροπούλου, πρόλ. Αναστάσης Βιστωνίτης, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011.

2. Αλεξάντρ Σολζενίτσιν, *Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ*, μτφρ. Κίρα Σίνου, Πάπυρος, Αθήνα 2009, σ. 17-20.
3. Για την ηθική εξαχρείωση και την έκταση των εγκλημάτων στο σταλινικό καθεστώς, διαβάζουμε: «Καλά, ας πούμε, σας διέταζαν –τουφεκίζατε. Έμαθες όμως πως σκότωνες άνδρες, σκότωνες γυναίκες, ολότελα αθώους ανθρώπους, δε σε βασάνιζε η συνείδησή σου; –Η συνείδηση; Όχι δε με βασάνιζε. Δεν τα θυμάμαι αυτά ποτές, μήτε που τα σκέφτομαι, μα κι όταν τα σκέφτομαι –όχι, καθόλου, τίποτις, σα να μη γινήκαν»· βλ. Λεβ Ραζγκόν, «Ο εκτελεστής», στο *Χωρίς επινοήσεις*, μτφρ.-επιμ. Πέτρος Ανταίος, Γνώση, Αθήνα 1990, σ. 89-90.
4. Νεκρολογία του Ιωσήφ Μπρόντσκι, γραμμένη το 1981 και δημοσιευμένη στο Μαντελστάμ, *Ελπίδα στα χρόνια της απελπισίας*, ό.π., σ. 29.
5. Ο κύκλος των ακμειστών, στον οποίο εντάσσονταν ο Όσιπ Μαντελστάμ και η Άννα Αχμάτοβα, ο Νικολάι Γκουμιλιόφ και ο Σεργκέι Γκοροντέτσκι, σε αντίθεση προς το παλαιότερο ρεύμα των συμβολιστών, απέρριπτε τη μυστικιστική πρόσληψη του κόσμου και επιζητούσε την ακρίβεια της ποιητικής γλώσσας.
6. Όσιπ Μαντελστάμ, «Ο αιώνας μου», ποίημα του 1922, στο Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Όσιπ Μαντελστάμ. Στην Πετρούπολη θα σμιζουμε πάλι*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008, σ. 123-124.

Για δύο βιβλία του Cem Behar:

Aşk Olmayınca Meşk Olmaz, YKY, Ιστανμπούλ 1998, 195 σ.

Şeyhülislam'ın Müziği. 18. Yüzyılda Osmanlı/Türk Musikisi Ve Şeyhülislam Esad Efendinin Atrabül-âsârı, YKY, Ιστανμπούλ 2010, 367 σ.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΠΟΥΛΟΣ

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ.¹

Η μουσική και η μελέτη της ιστορίας της στην Τουρκία, όπως και στα περισσότερα κράτη που ιδρύθηκαν με τη σταδιακή κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποτέλεσε καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα ένα εξαιρετικά πρόσφορο πεδίο για την επαναδιαπραγμάτευση της πρόσληψης του παρελθόντος, προϋπόθεση απαραίτητη στη διεργασία διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας. Η διεργασία αυτή, με τη μορφή φαντασιακών αφηγημάτων που ποικίλλουν κατά περίπτωση ως προς το περιεχόμενο και την έντασή τους, έχει ιστορικά τη βάση της στις διάφορες προσπάθειες εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού του οθωμανικού κράτους κατά το 19ο αιώνα, αλλά κυρίως στο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων που εφαρμόστηκε αμέσως μετά την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας το 1923. Όσον αφορά τις τέχνες και ειδικότερα τη μουσική κεντρικό μέλημα του προγράμματος αυτού υπήρξε η ρήξη του νέου σύγχρονου, κοσμικού κράτους με το αυτοκρατορικό του παρελθόν και η αποσύνδεσή του από τις θρησκευτικές και πολιτισμικές συνδηλώσεις του. Οι ριζικές μεταρρυθμίσεις που ακολούθησαν την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας είχαν είτε έμμεσο (απαγόρευση λειτουργίας των μοναστικών ταγμάτων) είτε άμεσο αντίκτυπο στο πεδίο της μουσικής (κατάργηση και αντικατάσταση οθωμανικών μουσικών θεσμών από νέους ευρωπαϊκούς κ.ά.) και ευνόησαν δια-

φόρων ειδών τελεολογικές και θετικιστικές ερμηνείες της πολιτισμικής μετάβασης από την αυτοκρατορία στο σύγχρονο κράτος. Αυτού του είδους οι προσεγγίσεις στη μελέτη της ιστορίας της οθωμανικής μουσικής βασίστηκαν, κατά κύριο λόγο, στο ερμηνευτικό δίπολο παράδοσης-νεωτερικότητας και εστίασαν στις ασυνέχειες με το παρελθόν αδυνατώντας να κατανοήσουν τις ενδιάμεσες φάσεις της τουρκικής νεωτερικότητας.² Κατά συνέπεια, αναπαρήγαγαν σε μεγάλο βαθμό τον εκσυγχρονιστικό λόγο των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων.

Με αφορμή δύο βιβλία από το έργο του μελετητή Τζεμ Μπεχάρ, το δοκίμιο αυτό επιχειρεί να αναδείξει την πολυπλοκότητα που χαρακτηρίζει το ζήτημα της μελέτης της οθωμανικής/τουρκικής μουσικής,³ καθώς και τις πολιτισμικές και πολιτικές προεκτάσεις που προσλαμβάνει η διαδικασία αυτή. Η συστηματική μελέτη και ανάδειξη θεσμών και προβληματικών της οθωμανικής μουσικής παράδοσης, όπως για παράδειγμα το σύστημα προφορικής μετάδοσης και μαθητείας (meşk), η κοινωνική διαστρωμάτωση των μουσικών της Κωνσταντινούπολης και οι στάσεις του μελών της κλάσης των ουλεμάδων⁴ απέναντι στο ζήτημα της νομιμότητας της μουσικής στο πλαίσιο του ισλαμικού πολιτισμού, συνέβαλαν στην κατανόηση μιας σειράς ζητημάτων που αφορούν γενικότερα στην οθωμανική πολιτισμική ιστορία, αλλά και στην αποδόμηση των εκσυγχρονιστικών αφηγημάτων της μετάβασης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Τουρκική Δημοκρατία.

Το έργο του Μπεχάρ, εκτός της άμεσης συνεισφοράς στη σχετική βιβλιογραφία, αποτελεί ένα γενικότερο παράδειγμα, τόσο σε μεθοδολογικό όσο και σε επιστημολογικό επίπεδο, για την έρευνα των μουσικών παραδόσεων της ευρύτερης περιοχής, αλλά και της οθωμανικής και τουρκικής ιστορίας γενικότερα. Δεδομένου του αυξανόμενου ενδιαφέροντος τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, αλλά και στην Τουρκία για την οθωμανική και τουρκική ιστορία και ειδικότερα τη μουσική και τον πολιτισμό, το δοκίμιο αυτό φιλοδοξεί μέσα από το έργο του Τζεμ Μπεχάρ να παρουσιάσει μερικές από τις βασικές συνιστώσες της έρευνας στο πεδίο αυτό.

Η ενασχόληση του Τζεμ Μπεχάρ με την έρευνα γύρω από την οθωμανική/τουρκική μουσική παράδοση εξελίσσεται παράλληλα με την κύρια ερευνητική του ασχολία στα γνωστικά αντικείμενα της δημογραφίας και των οικονομικών.⁵ Στα πεδία αυτά, είναι αξιοσημείωτη η συγγραφική του συνεισφορά με την μελέτη με τίτλο *Istanbul Households: Marriage, Family and Fertility, 1880-1940* (με τον Alan Duben, 1991), καθώς επίσης και την πιο πρόσφατη μονογραφία του *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*

Ο Παναγιώτης Κ. Πούλος διδάσκει στο Τμήμα Τουρκικών και Σύγχρονων Ασιατικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών.